

Hajdu Péter (1966) irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. Kutatási területei: irodalomelmélet, ókori epika.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban: *Gondolatok az epüllionról* (2004/3).

A claudianusi panegyricus líraisága

Hajdu Péter

A líraiság szó a címben nem abban a jelentésében szerepel, amely a versben megjelenő tudat önreflexiójára utalhat. Ez kétségtelenül jelentése a szónak, én azonban nem az ilyen jellegű szöveghelyek ki-gyűjtésére vállalkozom, hanem annak vizsgálatára, hogy mennyiben sorolható a claudianusi panegyricus a lírai műfajok közé.

A panegyricus eredetileg nem költői, hanem szónoki műfaj. (Főnévként az iménti latinus alakot használom, melléknévként *panegyrikust* írok ‘a panegyricusra jellemző’ vagy ‘a panegyricusszal kapcsolatos’ jelentésben.) Dicsőítő beszéd, amelyet valamely közösségi ünnep alkalmából, egy ünnepelt tiszteletére mondanak el. A latin verses panegyricust (elsősorban görög és csak szórványos római előzményekre támaszkodva) Claudius Claudianus teremtette meg. Költeményeinek stiláris és poétikai színvonala alapján nem érdemes arról beszélni, hogy mindez pusztán versbe szedett szónoklás volna, amelyet nem a költészet tárgyalásánál szokásos kategóriákkal (mint például líraiság, epikum), hanem kizárólag retorikai kifejezésekkel kellene leírni. Költészet jött létre, de olyan költészet, amely az anyag elrendezésében a retorikai hagyományra támaszkodott.

Első megközelítésben minden további nélkül lírainak tekinthető a műfaj, ha nem is a tudati önreflexió miatt. A költő feladata itt az ünneplő közösség érzéseinek artikulálása az ünnepléssel szemben; nem az Én-ről van tehát szó, hanem egy Te-ről. Martin Buber szerint a Te korábbi az Én-nél: a Te kimondása viszonyulást jelent, és az Én csak – a sorra kimondott Te-k állandó elemeként – utólag konstituálódik. Ezek szerint még eredetibbnek is tekinthető az a líra, amely a Te-hez szól ahelyett, hogy az Én-re reflektálna.

A verses panegyricusszal műfaji szempontból foglalkozó szakirodalom tükrében azonban korántsem tűnik enyirre egyszerűnek a kérdés. Egyesek az úgy nevezett műfajkeveredés révén a műfaji struktúra teljes bomlását feltételezik a késő ókorban, mások pedig a panegyricus és az eposz közeledését egymáshoz, amely merőben elméletivé teszi a kettő megkülönböztetését, vagy akár egy új, jellegzetesen késő ókori műfaj, a panegyrikus eposz genezisét jelenti. Itt már fel sem vethető a kérdés, hogy ez az új műfaj a lírába vagy az epikába volna-e sorolandó.

Kétségtelen, hogy Claudianus sok epikus elemet is beépített panegyricusaiba. Nem takaríthatjuk meg azonban a szövegek alaposabb szemügyre vételét, hiszen amikor egy szöveget, szövegcsoportot valamely műfajba sorolunk, igyekeznünk kell rámutatni azokra a sajátosságokra, amelyeket műfaji szempontból döntő jelentőségűnek tartunk. Az ilyen vonások alapján látszik meg, hogy egy adott szöveg melyik műfajba tartozik, melyik műfaj konvencióihoz képest érdemes értelmezni. Szerintem a kérdés nem egyszerűen az, hogy milyen mennyiségben integrál a claudianusi panegyricus epikus elemeket, hanem hogy a szövegek milyen utalásokat tartalmaznak saját műfajiságukat illetően, és hogy az egyes elemek milyen funkcióval bírnak az adott költemény egészében. Egészen egyszerűen fogalmazva: az eposzi elemek

szolgálják a dicséretet, vagy a dicséret szolgál a történetmondás keretétül. Vegyitizta állapotában ugyanis ritkán szolgáltatják a konkrét művek egy műfaj paradigmáját. Történetmondásra, ami az epikum lényege, lírai művekben is sor kerülhet. Egy egészen nyilvánvaló példával élve: ha Szapphó Aphrodité-himnuszának hét strófájából a középső öt az istennő korábbi látogatását meséli el, ebből még senki nem következethet arra, hogy a himnusz epikus vagy kevert műfaj, hiszen a történetmondás itt az ima lírai szituációjának keretében és annak minden szempontból alárendelve jelenhet csak meg.

Az első feladat tehát a claudianusi panegyricusban megjelenő epikus elemek elkülönítése lenne, ezután következhet viszonyuk megállapítása az egyéb elemekhez. Maga a hexameteres forma önként kínálta az epikus szókincs alkalmazását, ami arra is hivatott, hogy sugalmazza: a dicséret címzettje eposzhoz méltó formátumú nagyság, tettei eposzi méretűek. Ezek az utalások, a mondat szintje alatti stílusesszók azonban, amelyek jól láthatóan a dicséret eszközeül szolgálnak, még nem elégségesek ahhoz, hogy a szövegek egészét epikus jelleggel ruházzák fel, hiszen ehhez a történetmondásra is szükség van. Claudianus azonban epikus betéteket is alkalmaz panegyricusaiban. Fontos, hogy lássuk, mennyiben idegenek ezek a betétek a panegyricus testétől.

A panegyricusnak a retorikai hagyományban meglehetősen szabályos sémái alakultak ki, amelyek a címzett személyétől illetve az elmondás körülményeitől függően különböztek egymástól. A Claudianus által művelt consul- köszöntésnek a görög retorikai irodalomban természetesen nem kristályosodhatott ki saját sémája, de a helyzet sok hasonlóságot mutat azzal a szituációval, amely a Dionüsziosz Halikarnasszéosz neve alatt fennmaradt enkómion-tan-könyvben mint a városba érkező hivatalnok köszöntése szerepel. Ez az alapvető retorikai toposzrendszert (bevezetés – származás – természet – nevelkedés – tettek – összehasonlítások – lezárás) a következőkkel egészíti ki: a császár méltatása, akinek már az is jelzi nagyszerűségét, hogy ilyen hivatalnokot nevezett ki, valamint maga a város dicsérete, amelynek a nevében a szónok köszönti a hivatalnokot. Nem azért idéztem fel ezt a két témát, mintha Claudianus ezeket következetesen alkalmazná, hanem mert jól jelzik, hogy a panegyricus sémáját mindig az adott szituációhoz kell alkalmazni. Úgy tűnik, hogy Claudianus igen kedvelt egy saját, kifejezetten a consul beiktatására kitalált toposzsort, amelyet így foglalhatnánk össze:

1. A consulatus jelentősége különösen az adott év és az adott consul esetében.
2. A consul kinevezésének története és speciális okai, ami módosult formában akkor is megjelenik, ha maga a császár a consul.
3. A consul-beiktatás ünnepségeinek leírása. Maga a panegyricus előadása ennek az ünnepségeknek volt a része, te-

hát igazán kézenfekvő, hogy a szónok reflektáljon magára az őt körülvevő szituációra.

A consulatus jelentősége általában a bevezetésben, a kinevezés története a tettek között, az ünnep leírása a végén kap helyet.

A panegyricus főrésze azonban a tettek leírása, amelyeket a retorikák tanácsai szerint minél részletesebben ki kell fejteni. A tettek elmondása azonban nem jelent történetmondást, mert nem az a célja, hogy feltárja az eseményeknek az egymásutániságban megmutatkozó logikáját, hanem hogy a címzett erényeit a tetteivel illusztrálja. Ezért nem is meséli el az egyes tetteket, hanem csak felvillantja őket, hivatkozik rájuk, és a címzett erényeit pillantja meg bennük. A szónok vállalja ennek a meglevenítő pillantásnak a szubjektivitását: reflektál a hivatkozott tettekre, saját személyében értelmezi őket, és ez a gesztus homlokegyenest ellentétes az eposzi hang objektivitásával.

Vegyük most szemügyre ezzel a háttérrel Claudianus első, Olybrius és Probinus tiszteletére mondott panegyricusának nagy, a 279 soros költemény 73-tól 265-ig tartó epikus betétjét. A panegyricus mindaddig a szokott, reflexív módon, személyes hangnemben és konvencionális sorrendben halad. A bevezetés és a származás, apjuk, Probus pályájának méltatása után kéne a tetteknek következni, ehelyett azonban egy epikus betét kezdődik. A váltást igen erőteljes epikus szignál jelzi:

Tu, precor, ignarum doceas, Parnasia, uatem,

quis deus ambobus tanti sit muneris auctor.

(Könyörgöm, parnassusi istennő, te mondd meg a tudatlan költőnek: mely isten határozta el, hogy ők ketten ekkora megtiszteltetésben részesüljenek?)

Az, hogy a panegyrista a Múza invokálásával legitimálja tudását a most következő dolgokról, valamint a *quis deus* függő kérdése olyan egyértelműen utal az eposzkezdetekre (elég itt a vergiliusi *quo numine laeso* fordulatot említeni), hogy az olvasónak szinte az az érzése, hogy itt egy eposz veszi kezdetét a panegyricus kellős közepén. És valóban, a szónok személyes reflexív hangja – legalábbis egy időre – eltűnik, helyét személytelen, objektív epikus hang foglalja el, amely az inspirált költő mindentudásával számol be arról, hogy mi történik az istenek között. Valódi történetmondás veszi kezdetét, amely jelenetekből és a köztük lévő időbeli ugrást áthidaló történet-összefoglalásból áll. Emlékeztetőül: a panegyricus hagyományos „tettek” szekciójában nem voltak jelenetek, a tettek csak megemlégtettek.

Az első jelenet maga is eposzi jellegű, a hős felfegyverkezését idézi. Itt Roma istennő úti készülődéseiről értesülünk teljes részletességgel. Az istennő ezután Nagy Theodosiushoz megy és megkéri, hogy Olybriust és Probinust nevezze ki az év consuljaivá. A helyszín ezután újra Róma lesz, ahol a hír fogadtatását és a consul-beiktatás ünnepét

írja le egy továbbra is objektív-távolságtartó, eposzi hang. Ennek a résznek a csúcspontja Tiberinus isten fellépése és beszéde. Az epikus betét ezen két főrészét azonban egy tíz soros reflexív részlet választja el egymástól. Ez a technika Claudianus többi panegyricusára is jellemző lesz: a hosszú epikus betétek jelenetei felfüggesztik ugyan a lírai reflexiót, de a jelenetek közti tagolást éppen reflexív részletek, összefoglalások szolgálják. Így a panegyricus behatol az epikus betét jelenetei közötti résekbe. Ráadásul a betétnek alig van cselekménye: Róma felkerekedik és beszél Theodosiusszal. Az epikumra, a cselekményszerűsége szinte csak azért van szükség, hogy létre lehessen hozni a jeleneteket, amelyekben beszédek hangzanak el. A jelenetekben elhangzó beszédek viszont maguk is kicsiny panegyricusok a panegyricusban. Első példánknál maradvá: Roma a consulságot kéri a két ifjú számára, és ehhez a kéréshez természetesen magasztalnia kell őket; Theodosius igenlő válasza az apjuk érdemeit sorolja fel újra; a folyóisten szintén az ifjak dicséretét zengi. Elmondhatjuk, hogy a panegyricus az egész epikus betétet áthatja: a reflexió szünetel ugyan, de csak mint az epikus hang reflexiója — a bőséggel alkalmazott, sőt túlsúlyban lévő beszédek a felléptetett szereplők reflexióit tartalmazzák, ami az objektivitás némi látszatával ruházhatja fel a dicséretet. Maga Roma felfegyverkezésének leírása is szorosabb kapcsolatot tart a panegyricus környező részeivel, mint magával az epikus betéttel. Nem beszélve arról, hogy a város dicséretének, mondáinak és történetének megvan a maguk létjogosultsága a panegyricusban, előzőleg a dicséret fontos eleme volt, hogy Róma város arisztokráciájának első családjáról van szó, és ezt nagyon erőteljesen támogatja Roma mint szűz hadistennő leírása, aki Mulciber kovácsolta pajzsán Romulus születéstörténetét hordja. Az epikus betétben belül viszont kifejezetten logikátlan az istennő felfegyverkezése, hiszen éppen arra készül, hogy a győztes csata *után*, a hullákkal borított harctéren keresse fel a megpihenő Theodosiust.

Az epikus betét szerkezetileg is betagozódik a panegyricusba: gyakorlatilag a tetteket helyettesíti, de a Tiberis beszéde a mű végén a szünkrisziszt is tartalmazza. A folyóisten nem tesz egyebet egész beszédében, mint hogy Castorhoz és Polluxhoz hasonlítja a testvérpárt. Az egész betét egyben a consuli kinevezés története és a beiktatási ünnep leírása, melyekről említettem, hogy jellegzetes építőelemei a claudianusi consul-panegyricusnak.

Ennél az első példánál tehát egészen nyilvánvaló, hogy az epikus rész a panegyricus céljait szolgálja. Nemhogy arról nem lehet szó, hogy a panegyricus csak ürügyül vagy keretül szolgálna a lényegi részt alkotó narratívának, de még arról sem, hogy a két elem közel egyenrangúként hozna létre valamiféle keveréket: Claudianus tudatosan építi be az epikus elemet a panegyricusba, ki is emeli ennek epikus jellegét, de a panegyricus struktúráján belül jelöli ki határozott helyét és funkcióját. A későbbi panegyricusokban azonban, amikor Claudianus már udvari költő lett, bo-

nyolultabbá tette a helyzetet az úgy nevezett propagandisztikus mozzanat. Claudianus Stilicho heroldja volt, és hősenek dicsérete minden politikus munkájának alapvonása lett, az eposzoknak éppúgy, mint a nem Stilicho tiszteletére mondott panegyricusoknak. Bár kétségtelen, hogy ez rokonságot teremt a két különböző műfajba tartozó művek között, nem elhanyagolható az eltérés azon módok között, ahogyan Stilicho dicsérete az eposzban és a nem neki szóló panegyricusban megjelenik. Bár ebből a szempontból a két eposz, a *De bello Gildonico* és a *Bellum Geticum* is jelentősen eltér egymástól, a történet elsődlegessége közös vonásuk. Az elsőben az objektív hangon előadott történet csak implicite, elsősorban az egyes szereplők szájába adott beszédekben tartalmazza Stilicho dicséretét, a másokban a történetet lucanusi módra értelmező epikus hang közvetlenül dicsér, de ez a dicséret mindig a történetből nő ki. A címzetten kívül bárki más közvetlen dicsérete a műfaji szabályok felrúgását jelentené a panegyricusban. Ez alól a császár jelenthetne csak kivételt: az ő dicsérete mindenki máséban is szerepelhet. Claudianusnak viszont háromszor is meg kellett oldania azt feladatot, hogy a császár panegyricusába építse be Stilicho dicséretét. Erre csakis az epikus betétek lehettek alkalmasak. Ilyenkor a címzett dicsérete az alap, amelyhez illusztrációként csatlakozik egy történet, a történet pedig implicite, például a megszólaló szereplők szavaiban tartalmazza a kettes számú dicsért, tehát Stilicho magasztalását, vagy legalább azt is tartalmazza. A történetre a panegyrista természetesen újra reflektál, de ezek a reflexiók már ismét a címzett dicséretét zengik. Itt talán jogosan vetődik fel a kétely, hogy az egész mű lényegi része mégiscsak az epikus betét lehetne Stilicho dicséretével, és minden más csak ennek körítésül szolgál. Vizsgáljuk meg ezeket a viszonyokat közelebbről is Claudianus utolsó művében, a Honorius hatodik consulatusára írott költeményben.

Claudianus számára ezúttal az jelentette a nehézséget, hogy ez már a harmadik Honorius-panegyricusa volt, és a minden említésre méltó eredmény nélküli gyerekcsászár dicséretére még újabb ötletekkel előállni nem volt csekélység. Ami ezt a consuli beiktatást a többitől megkülönböztette, az volt, hogy erre Róma városában került sor. Claudianus mindent erre a tényre épített fel. A prooemiumban azt fejtegette, mennyire méltó egymáshoz a Város és a császár, a származásról, amit már kétszer feldolgozott, szót sem ejtett. A nevelkedést viszont minden részletében a Róma városához fűződő viszony szempontjából dolgozta fel. Mind ezt lírai-reflexív panegyricus-stílusban. A 122–126. sor egyszerre jelenti be a tettek szekció és az epikus betét kezdetét: a költő tűnődik, hogy a császár mely tetteit énekelje meg, végül úgy dönt, hogy a most befejezett háborúval kezdve a császár Rómába érkezését választja témául. A hivatkozás a Múzsákra, a témamegjelölés és a következő sor *iam* felütése, amely az ismert történeti eseménysorrenden belül jelöli ki a történetmondás indító időpontját (hasonló-

an például Statius *Thebais* 1,46-hoz), egyértelműen jelzi az eposz légkörét.

A császár Rómába érkezése véleményem szerint már nem lesz az eposz-szekció része, mert ott a hang újra személyessé válik, az egyes szám harmadik személy helyét ismét elfoglalja az egyes szám második. A tulajdonképpeni epikus betét három részből, három jelenetből áll, amelyeket reflexív átvezetések kötnek össze illetve választanak el egymástól. Az egyes részek kronológiailag követik ugyan egymást, de minthogy mindegyik más helyszínen és egészen más szereplőkkel játszódik, valójában sem kronológiailag, sem kauzálisan nem függenek össze egymással. A jelenetek csúcsát egy-egy beszéd képezi, amelyekben a különböző szereplők a gótok 402-es itáliai inváziójára és vereségére emlékeznek vissza. Három különböző szempontból látjuk tehát az eseményeket, és ezekben Stilicho személye egyre nagyobb hangsúlyt kap. Eridanus folyamatosan még csak Alaricról beszél; Alaric saját balsorsán keseregve már megemlíti Stilichót is; Honorius pedig kizárólag Stilicho dicséretének szenteli beszédét.

Bizonyos szempontból igaz lehet tehát, hogy ebben a műben az epikus betét a legfontosabb. Másfelől azonban a császár Róma városához fűződő viszonya adja a költemény alapkoncepcióját, és ebbe a gót háború is szervesen illeszkedik: a Város hálásan és a császárnak kijáró szeretetnél őszintébb és mélyebb rajongással fogadja Honorium, hiszen nagy veszedelem torkából ragadta ki épp az imént. Bármennyire hangsúlyozza is akár maga a császár Stilicho érdemeit, a háborús győzelem dicsősége végső soron mégiscsak a császáré. Az epikus betétnek egyébként sem kizárólagos témája Stilicho dicsérete. Egyrészt a történetet megszakító reflexív részletek Honorium dicsérik, másrészt a történetben is szerepel az ő dicsérete is. A harmadik jelenetben például Roma istennő kérleli hosszú beszédében Honorium, hogy jöjjön hozzá a beiktatási ünnepségre. Erre a szemrehányásba öltöztetett terjedelmes Honorium-dicsé-

rete válaszol majd Honorium azzal, hogy az előzőekben sem hanyagolta el teljesen Rómát, hiszen 400-ban Stilichót küldte maga helyett, és ehhez kapcsolódik majd Stilicho dicsérete. A panegyricus tehát itt is áthatja az epikus betétet, és meglehet, hogy az adott szituációban propagandisztikus szempontból is fontosabb volt arról győzködni a római közönséget, hogy az udvar nem hanyagolja el a Várost, mintsem Stilicho múlhatatlan érdemeiről a gót háborúban.

Claudianus tehát tudatosan és meghatározott funkcióval használta fel panegyricusaiban az epikus elemeket. Ezek az elemek mindig alárendelődnek a panegyricus célkitűzéseinek, mindig beépülnek a panegyricus lírai struktúrájába, és nemhogy soha nem feszítik szét annak kereteit, de még csak nem is feszegetik. Az epikus betétek igen kevéssé cselekményesek és a panegyricus teljességgel áthatja őket. Nincs okunk tehát a claudianusi panegyricus líraiságát kétségbe vonni; szüségtelen a műfajkeveredés vagy a panegyrikus eposz fogalmaival operálni.

IRODALOM

Martin Buber könyve, melyet a probléma felvetésénél megidéztem: *Én és te*. Ford. Bíró Dániel, Budapest, 1991.

A műfajkeveredés elméletének legfontosabb képviselője: Jacques Fontaine, különösen összegyűjtött tanulmányait érdemes forgatni: *Études sur la poésie latine tardive d'Ausone à Prudence*. Paris, 1980.

A panegyrikus eposz fogalmát megalapozó tanulmány: Heinz Hofmann: „Überlegungen zu einer Theorie der nichtchristlichen Epik der lateinischen Spätantike”: *Philologus* 132 (1988) 101–159.

Claudianus kapcsán a propaganda fogalmát bevezető könyv Alan Cameson, *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*. Oxford, 1970.

A panegyricus retorikai szerkezetével és hagyományával kapcsolatban Russel és Wilson bevezetőjét érdemes olvasni: *Menander Rhetor*. Oxford, 1981.